

ЎЗБЕК-РУС МАҚОЛЛАРИДАГИ АСОСИЙ МОТИВЛАР ТИПОЛОГИЯСИГА ДОИР

Наимов Элдорбек Илхомбекович

*Қўқонд университети Андижон филиали
Тилларни ўқитиш кафедраси катта ўқитувчиси*

Аннотация

Мақоллар ҳар қандай халқнинг узок тарихий маданий ҳаётидаги тажрибалар асосида вужудга келган ҳаётнинг бирор бир масаласи ҳақидаги ҳукмлариidir. Мақоллардаги мавзулар дунё ҳақидаги маълум ғоялар, қадриятлар ёки тасаввурларни ифодаловчи барқарор поэтик элемент сифатида муҳим аҳамият касб этади. Халқ мақолларида қўлланилган мотивларни таҳлил қилиш халқ донишмандлигида кодланган чуқур маъно ва маданий хусусиятларни аниқлаш имконини беради. Ўзбек-рус мақолларидаги асосий мотивларни типологик таҳлил қилиш умумий ва ўзига хос мотивларни аниқлаш, шунингдек, уларнинг маданий мазмунини изоҳлаш икки халқ вакилларининг бадий, маданий, ва дидактик тасаввурлари шаклланиш босқичларини аниқлаш имконини беради. Ўзбек ва рус мақолларини қиёсий аснода ўрганиш ҳар икки халқнинг маиший турмуши тарихий тараққиёти, мифологик ва эстетик қарашларининг пайдо бўлиши, шаклланиши, уларнинг жамиятни ривожланиши ҳамда барқарорлигини таъминлашдаги фалсафий қарашларини, бадий тафаккур тадрижий тақомилини очиб беришга хизмат қилади.

Калит сўзлар: мақол, мотивация, метод, қиёслаш, семантик таҳлил қиёсий таҳлил, маданий таҳлил, статистик таҳлил

Аннотация

Пословицы — это суждения о той или иной жизненной ситуации, возникшие на основе многовекового историко-культурного опыта любого народа. Темы, содержащиеся в пословицах, представляют собой устойчивые поэтические элементы, выражающие определённые идеи, ценности или представления о мире. Анализ мотивов, используемых в народных пословицах, позволяет выявить глубинные смыслы и культурные особенности, закодированные в народной мудрости.

Типологический анализ основных мотивов в узбекско-русских пословицах даёт возможность определить как общие, так и уникальные мотивы, а также раскрыть их культурное содержание, выявляя этапы формирования художественных, культурных и дидактических представлений представителей обоих народов.

Сравнительное изучение узбекских и русских пословиц способствует раскрытию философских взглядов, эстетических и мифологических представлений, возникших и сформировавшихся в ходе исторического развития, а также художественного мышления и его поэтапного совершенствования, сыгравших важную роль в обеспечении устойчивости и прогресса общества.

Ключевые слова: пословица, мотивация, метод, сравнение, семантический анализ, сравнительный анализ, культурный анализ, статистический анализ.

Annotation

Proverbs are judgments about various life situations that have emerged from the centuries-old historical and cultural experience of any nation. The themes found in proverbs represent stable poetic elements that express specific ideas, values, or perceptions of the world. Analyzing the motifs used in folk proverbs makes it possible to uncover the deep meanings and cultural characteristics encoded in popular wisdom.

A typological analysis of the main motifs in Uzbek and Russian proverbs allows for the identification of both common and unique motifs, as well as the interpretation of their cultural significance, revealing the stages in the formation of artistic, cultural, and didactic perceptions of both peoples.

A comparative study of Uzbek and Russian proverbs contributes to the understanding of philosophical views, aesthetic and mythological perceptions that arose and developed throughout historical progress, as well as the gradual refinement of artistic thinking, which played an important role in ensuring societal stability and development.

Keywords: proverb, motivation, method, comparison, semantic analysis, comparative analysis, cultural analysis, statistical analysis.

Методлар

Мотив деганда халқ оғзаки ижодининг турли асарларида такрорланиб турувчи мавзу ёки ғояни ифодаловчи энг содда баён бирлиги тушунилади. Катта эпик асарларда мотив – сюжетнинг муҳим бўлаги сифатида қаралади. А.Н. Веселовский ўз асарида мотив тушунчасини ўзига хос изоҳлайди. Олим мотивни сюжетнинг муҳим элемент санаш асносида: “мотив деганда мен дастлаб табиатнинг инсон олдида қўйган жамоатчилик масалалари бўйича қўйган талабларига жавоб ёки ҳақиқатнинг айниқса ёрқин, муҳим ёки такрорланадиган таассуротларини ўрнатган формулани назарда тутяпман. Мотивнинг белгиси унинг мажозий бир муддатли схематизмидир. Булар қуйи мифология ва эртакларнинг янада ажралмас элементлари: кимдир қуёшни ўғирлайди (қуёш

тутилиш), чакмоқ-олов осмондан куш томонидан парчаланади”,-деб ёзади¹. Санкт-Петербург коллежининг ўқитувчиси Ирина Владимировна Колядная эса мотивларни икки гуруҳга ажратади: мотивлар конкрет (масалан, учрашув мотиви, жанг мотиви) ёки мавҳум (масалан, тақдир мотиви, ишқ мотиви) бўлиши мумкин². А.Н.Веселовский моивнинг семанти назарияси борасида гапиради. Мотив масалаларидан тадқиқот олиб борган таниқли рус фольклоршуноси В.Я.Пропп эса, мотивни морфологик жиҳатдан фарқлашни тақлиф этади³. Фольклоршунос Б.Н.Путилов В.Я.Пропп хотирасига бағишланиб ташкил этилган тўпламда эълон қилган илмий мақоласида мотив – сюжетни шакллантирувчи муҳим элемент эканлигини исботлаган эди⁴. Б.В. Томашевский, В.Б. Шкловский, А.П. Скафтымовлар сюжетни мавзу нуқтаи назаридан ўрганиш тақлифини берадилар⁵.

Бизнингча, мақоллардаги мотивларни Мазмун ва тематик йўналишга қараб қуйидаги асосий турларини ажратиш мумкин:

1. *Меҳнат ва маҳорат мотивлари*: меҳнатнинг кадр-қиммати, меҳнатсеварлик, маҳорат, қобилият ва касбий маҳоратни акс эттиради.

2. *Доно ва нодонлик мотивлари*: билим, донолик, ақл ва жаҳолат ва аҳмоқликка танқидий муносабатнинг қийматини акс эттиради.

3. *Дўстлик ва адоват мотивлари*: Дўстлик, садоқат, ўзаро ёрдам ва хиёнат, ҳасад ва ёмонликни қоралаш қадрини акс эттиради.

4. *Оила ва қариндошлик мотивлари*: оиланинг кадр-қимматини, ота-онага муҳаббат ва ҳурматни, болаларга ғамхўрлик ва қариндошликнинг аҳамиятини акс эттиради.

¹ Веселовский А.Н. Поэтики сюжетов // Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – М., 1989. – С.300-307.

² Колядная И.В. Мотив. Мотивная структура. Мотивный анализ. К вопросу о терминологии// [Электронный научно-практический журнал «Современные научные исследования и инновации»](https://web.snauka.ru)./ <https://web.snauka.ru>

³ Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2021. Подробнее на livelib.ru: <https://www.livelib.ru>

⁴ Путилов Б.Н. Мотив как сюжетобразующий элемент // Типологические исследования по фольклору. Сборник статей в память В.Я. Проппа. – М.: [Главная редакция восточной литературы издательства «Наука»](#), 1975.– С. 141-155.

⁵ Томашевский, Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М.,1931; Шкловский В. О теории прозы. – Москва: издательств о «Федерация,1929; Скафтымов А.П. Нравственные искания русских писателей: Статьи и исследования о русских классиках / Сост. [Е. И. Покусаева](#), вступит. ст. [Е. И. Покусаева](#) и [А. А. Жук](#). – М.: Художественная литература, 1972. – 543 с.

5. *Тақдир ва омад мотивлари*: тақдирнинг олдиндан белгиланиши, инсон ҳаётидаги тасодиф ва омаднинг роли ҳақидаги ғояларни акс эттиради.

6. *Ахлоқий ва ахлоқий мотивлар*: яхшилик ва ёмонлик, ҳалоллик ва ёлғон, адолат ва раҳм-шафқат, ҳаё ва меъёр ҳақидаги ғояларни акс эттиради.

7. *Бойлик ва қашшоқлик мотивлари*: моддий қадриятларга, бойлик ва қашшоқликка, шунингдек, ижтимоий тенгсизликка муносабатни акс эттиради.

8. *Умр ва ўлим мавзулари*: Умрнинг ўткинчилиги, ўлимнинг муқаррарлиги ва яшаган ҳар бир куннинг қадрига етиш ҳақидаги ғояларни акс эттиради.

Ўзбек ва рус халқ мақолларидаги мотивларни юқоридаги кўринишда ўрганиш мақолларнинг семантикасини ойдинлаштириш, уларнинг прагматик вазифаларини амалга ошиши жараёнига тўғри баҳо беришимиз учун имконият яратади.

Халқ мақоллари таркибидаги мотивларни таҳлил қилишнинг ҳам ўзига хос усуллари мавжуд. Булар семантик, қиёсий, маданий, статистик таҳлил усуллари.

Семантик таҳлил: Ҳар бир мотивнинг мазмуни ва семантик юкини аниқлашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Бу таҳлил услуби мақолларнинг моҳияти, мазмуни, ифодаланаётган ғоясини аниқлашни мақсад қилади.

Қиёсий таҳлил: умумий ва ўзига хос хусусиятларни аниқлаш учун турли халқлар мақолларида қўлланиладиган мотивларни таққослаш. Қиёсий таҳлил услуби орқали мақолларда ифодаланган мавзу, моҳият, дидактик ғоя, мақол структурасининг ўзига хослиги, мақолларнинг коммуникатив ва прагматик вазифаларини ойдинлаштириш имкони яратилади.

Маданий таҳлил: Мақоллардаги турли мотивларни халқнинг маданий қадриятлари, эътиқодлари ва анъаналари контекстида талқин қилинишини аниқлаш имконияти пайдо бўлади.

Статистик таҳлил: Бунда мақоллардаги доминант мавзулар ва қадриятларни ойдинлаштириш учун турли сабабларнинг пайдо бўлиш частотасини аниқлаш кўзда тутилади.

Натижа

Ўзбек ва рус мақолларини таҳлил қилиш асосида қуйидаги асосий мотивларни ажратиш кўрсатиш мумкин. Булар:

1. Иш ва маҳорат учун мотивлар:

Русча: фаровонликка эришиш учун меҳнат зарурлиги мотиви (“Без труда не вытащишь и рыбку из пруда”), маҳоратнинг кадр-қиммати мотиви “Дело мастера боится”), тиришқоқлик ва қатъиятлилиқ муҳимлиги мотиви (“Терпенье и труд все перетрут”).

Ўзбекча: Меҳнат мотиви бойлик ва фаровонлик манбаи (“Ишлаган тишлайди”), моҳир кўллар қадри мотиви (“Хунарли кўл – қанотли кўл”, “Хунар, хунардан ўнар”), устоздан ўрганиш зарурати мотиви (“Устасидан иш кўрқар”).

2. Ақл ва аҳмоқликнинг сабаблари:

Русча: билим ва таълимнинг кадр-қиммати мотиви (“Учение – свет, а неучение – тьма”), донолик ва тажрибанинг муҳимлиги мотиви (“Не учи ученого, а учи дурака”), аҳмоқлик ва жоҳилликдан огоҳлантириш мотиви (“Дурака учить – только портить”).

Ўзбек: Билим мотиви куч ва ёруғлик манбаи (“Билим - куёш, жаҳолат зулматдир”), донишмандларга ҳурмат мотиви (“Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни”, “Олим бўлсанг олам сеники”), жаҳолат ва аҳмоқликни қоралаш мотиви (“Илмсизлик – нодонликнинг онаси”).

3. Дўстлик ва душманлик сабаблари:

Русча: Ҳақиқий дўстлик қадрининг мотиви (“Не имей сто рублей, а имей сто друзей”), дўстликдаги садоқат ва садоқат мотиви (“Друг познается в беде”), хиёнат ва ҳасадни қоралаш мотиви (“Не рой другому яму, сам в нее попадешь”).

Ўзбек: Дўстлик мотиви ҳаётда таянч (“Дўст – ачитиб гапирар, душман – кулдириб”), дўстга садоқат ва садоқатнинг аҳамияти мотиви (“Дўст – кулфатда билар”), душман ва ҳасадгўй одамлардан огоҳлантириш мотиви (“Дўстинг кўп бўлса, душманинг оз бўлади”, “Бировга чоҳ қазисанг ўзинг тушасан”).

4. Оила ва қариндошлик сабаблари:

• Рус: Ота-онага муҳаббат ва ҳурмат мотиви (“При солнышке тепло, при матери добро”), оила ва оилавий ришталарнинг аҳамияти мотиви (“Семья крепка ладом”), болаларга ғамхўрлик қилиш мотиви (“Дети — цветы жизни”).

• Ўзбекча: Ота-онани эъзозлаш мотиви (“Ота – тоғ, она – боғ”), оила бирлиги муҳимлиги мотиви (“Оила – жамият кузгуси”), фарзанд тарбиясидаги масъулият мотиви (“Бола азиз, одоби ундан азиз”).

5. Тақдир ва омад сабаблари:

• Русча: Тақдирнинг муқаррарлиги мотиви (“От судьбы не уйдешь”), омадга умид мотиви (“На Бога надейся, а сам не плошай”), тасодифнинг ҳаётдаги ролини тан олиш мотиви (“Не было бы счастья, да несчастье помогло”).

• Ўзбекча: Тақдирни олдиндан белгилаш мотиви (“Тақдирдан қочиб қутилиб бўлмас”), Аллоҳга таваккал қилиш зарурати мотиви (“Таваккал қил, Худо берар”, “Сендан ҳаракат– мендан баракат”), омад ва баракага ишониш мотиви (“Йигит моли йўлда”).

6. Ахлоқ ва маънавий мотивлар:

- Русча: ростгўйлик ва ростгўйлик мотиви (“Правда дороже золота ”), адолат ва раҳм-шафқат мотиви (“На чужом горбу в рай не въедешь”), ҳаё ва меъёр мотиви (“Скромность красит человека”).

- Ўзбекча: Ҳалоллик ва ростгўйлик мотиви (“Ошинг ҳалол бўлса кўчада ич”, “Яримта нон – роҳати жон”), адолат мотиви – баркамол жамият асоси (“Тўғри сўз қиличдан ўтқир”), ҳаё мотиви – фазилат (“Камтарга камол, манманга завол”, “Қиз бола ҳаёси билан гўзал”).

7. Бойлик ва қашшоқлик сабабларини ифодаловчи мотивлар:

- Русча: Бойликнинг нисбийлиги мотиви (“Не в деньгах счастье”), очкўзлик ва бахилликни қоралаш мотиви (“Скупой платит дважды”), камбағалларга ҳамдардлик мотиви (“Бедному да вору всякая нужда впору”).

- Ўзбекча: Бойликнинг заифлиги мотиви (“Бойнинг кўзи нонда, Камбағалники — имонда”, “Бойга меҳмон бўлсанг, бақирасан, Камбағалга меҳмон бўлсанг, кекирасан”), ҳирс ва ҳасадни қоралаш мотиви (“Кўзи тўймаганнинг ўзи тўймайди”), муҳтожларга меҳр-шафқат мотиви (“Кўли очикнинг йўли очик”).

8. Вақт ва ўлим сабаблари:

- Русча: Вақтнинг ўткинчилиги мотиви (“Время – деньги ”), ҳаётнинг ҳар бир лаҳзасининг қадри мотиви (“Живи не тужи, да Богу угождай ”), ўлимнинг муқаррарлиги мотиви (“Смерть не выбирает ”).

- Ўзбекча: Вақтнинг ўткинчилиги мотиви (“Умр – оқар дарё”), ҳаётни қадрлаш зарурати мотиви (“Ҳар ким ўз умрининг эгаси”), ҳамма нарсанинг ўткинчилиги мотиви (“Дунё – бир бозор, ҳар ким ўз молин сотар”).

Ўзбек ва рус мақолларида келтирилган мотивларни қиёсий таҳлил қилиш куйидаги умумий ва ўзига хос хусусиятларни аниқлаш имконини беради:

• Умумий хусусиятлар:

- Ҳар икки халқ маданиятида ҳам меҳнатсеварлик, донолик, ҳалоллик, адолат, дўстлик, оила ва катталарга ҳурматни юксак қадрланади.

- Дангасалик, аҳмоқлик, ёлғон, адолатсизлик, хиёнат, худбинлик ва очкўзлик қораланади.

- ахлоқий тамойиллар, маънавий ривожланиш ва умумий қабул қилинган ҳулқ-атвор меъёрларига риоя қилиш муҳимлиги эътироф этилади.

- Ҳаётнинг ўткинчилиги ва ўлимнинг муқаррарлиги амалга ошади.

Махсус хусусиятлар:

- Ўзбек мақолларида диний дунёқараш кўпроқ ифодаланган: Ўзбек мақолларида Аллоҳга иймон келтириш, тақдирни олдиндан белгилаш, диний амрларга амал қилиш зарурати билан боғлиқ мотивлар кўпроқ учрайди.

- Ўзбек мақолларида жамоавийлик ва ўзаро ёрдамга кўпроқ эътибор қаратилади. Ўзбек мақолларида кўпинча жамоа қадрияти, бирдамлик, қариндош-уруғ ва дўстлар ёрдами муҳимлиги таъкидланади.

- Ўзбек мақолларида деҳқончиликка оид аниқроқ тасвир ва боғланишлар кўзга ташланади. Ўзбек мақолларида кўпинча анъанавий деҳқончилик, ҳунармандчилик ва кундалик турмуш тарзига оид ишоралар учрайди, бу эса ўзбек халқи ҳаётининг ер ва табиат билан чамбарчас боғлиқлигини ифодалайди.

Рус мақолларида омад ва тасодифнинг роли катта. Рус мақоллари кўпинча тасодиф ва омаднинг инсон тақдирига таъсирини тан олади, ҳаётнинг олдиндан айтиб бўлмайдиганлигини таъкидлайди.

Ўзбек-рус мақолларидаги мотивларнинг маданий контекстларида аниқланган мотивлар ва уларнинг хусусиятлари ўзбек ва рус халқларининг маданий қадриятлари, тарихий тажрибаси ва диний эътиқодларини акс эттиради. Айниқса, ўзбек мақолларида: а) Ислом динининг ахлоқий тамойиллар, дунёқараш ва тақдир ҳақидаги ғояларнинг шаклланишига кучли таъсири. Б) Жамиятга йўналтирилганлик, ўзаро ёрдам ва кекса авлодга ҳурмат. в) Ер ва анъанавий деҳқончилик шакллари билан чамбарчас боғлиқлик.

Рус мақолларида: а) Христиан ахлоқий қадриятларини халқ анъаналари ва эътиқодлари билан уйғунлаштириш. Б) адолат, тенглик ва эркинликка интилиш. В) Ҳаётга прагматик ёндашув ва тасодиф ҳамда омаднинг ролини тан олиш.

Хулоса

Ўзбек-рус мақолларидаги асосий мотивларнинг типологик таҳлили умуминсоний қадриятларнинг умумбашарийлигидан далолат берувчи умумий хусусиятлар ҳам, маданий фарқларни, ҳар бир халқнинг тарихий тажрибасини акс эттирувчи ўзига хос хусусиятларни ҳам очиб беради. Мотивларни ўрганиш ўзбек ва рус халқларининг дунёқарашини, ахлоқий йўл-йўриқлари ва маданий анъаналарини чуқурроқ англаш ҳамда бу маданиятлар ўртасидаги алоқа ва ўзаро тушуниш нуқталарини аниқлаш имконини беради.

Адабиётлар:

1. Бичер Омер. Зооморфные образы в русских пословицах и поговорках: лингвокультурологический и лексикографический аспекты. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Смоленск, 2016. – с.174
2. Даль В.И. Пословицы русского народа. Том 1. – М.: Художественная литература, 1989. – 433 с; Шу муаллиф: Пословицы русского народа., Том 2. – М.: Художественная литература, 1989. – 449 с.
3. Лингвистика афоризма. Хрестоматия / <https://books.google.nl/books>

4. Маджидова Р. Антропоцентрик мақолларнинг аксиологик тадқиқи (ўзбек ва рус тиллари материаллари асосида). Филол. фанлари доктори (ДСс) дисс. автореф. – Фарғона, 2020. – 76 б.
5. Сафина, З.М. Когнитивно-лексикографическое описание фразеологических единиц со структурно-семантическим компонентом цвета : На материале английского, русского и башкирского языков: дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа. – 2004. – 213 с.
6. Узбекские пословицы и поговорки [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://fmc.uz/maqollar.php>. Дата обращения 08.09.21